

Het kasteel Onsenoort

Taco Hermans en Edwin Orsel¹

Slechts weinigen hebben onderzoek gedaan naar of geschreven over de bouwgeschiedenis van het kasteel Onsenoort te Nieuwkuijk.² Dit in tegenstelling tot de geschiedenis van het kasteel en het ter plaatse gevestigde Cisterciënzerklooster, waarover in ruime mate is gepubliceerd.³ Het kasteel is bij sommigen zelfs onbekend omdat het verscholen ligt achter de kloosterbebouwing waarvan het nu deel uitmaakt en vrijwel alleen zichtbaar is vanuit de kloostertuin.

Als onderdeel van een onderzoek naar woontorens in het algemeen is het kasteel (een woontoren) opgemeten en voor zover dat zonder destructief onderzoek mogelijk was, bouwhistorisch onderzocht. Dit onderzoek heeft zich voornamelijk gericht op de oudere bouwfases van het kasteel.

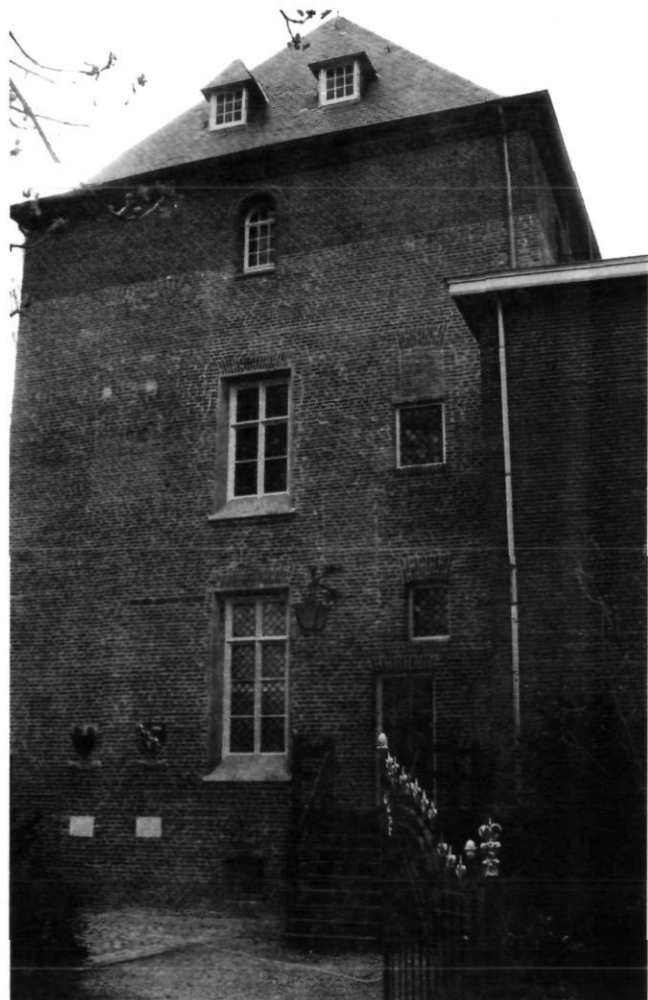
Beknopte geschiedenis

Kasteel Onsenoort lag op de grens tussen Brabant en Holland, waardoor het een grote rol speelde in de grensgeschillen tussen beide gebieden. De naam van het kasteel is misschien terug te voeren op 'oord' aan het 'water' omdat Ons, Onsa (Onis) en Onza waterplaatsen zijn. Soms wordt de naam ook wel gezien als een 'oord' van 'hout', verwijzende naar hons, honts of hondshout, maar deze verklaring ligt minder voor de hand.

De vroegst bekende Heer van Onsenoort is Gerlach de Rovere. Hij wordt in 1243 genoemd als heer van Waalwijk, Drunen, Onsenoort en Vlijmen in een genealogie uit 1266 betreffende de familie Hanegraeff. Daarna is het lange tijd stil. Pas in 1359 komen we Jan van den Plassche tegen, een bastaardzoon van hertog Jan I van Brabant, die in dat jaar het kasteel verkoopt aan Jan Pauluszn van Oudheusden. Hij heeft het niet lang in bezit gehad want in 1368 koopt ridder Rutger van Ouden *de heerlijkheid van Honsorde mit alle hare toebehoerten in hoghen en leghen in naten ende in droeghen met 55 mergen lants, die borch ende die timmeringhe* van jonker Laureyns van den Putte.⁴ Deze Laureyns heeft zelf vermoedelijk niet gewoond op het kasteel, want in het Spechtboek wordt vermeld dat Henri van den Putte *'t goet tot Honsorde met zijn toebehoerten bezat dat zijn broeder [Laurens, aut.] cocht tegen Jan Pauluszn van Oudheusden.*⁵

Het kasteel was een twistpunt tussen de hertogdommen Brabant en Holland. Genoemde Rutger, in 1366 als ridder ver-

meld, draagt het kasteel in 1370 (zondagh na decollatio Johannis, = 1 september) in leen op aan de graaf van Holland: *na voorgaande eijgene opdracht door Hertogh Aelbrecht is verleijdt ten Heusdensche leene met zijn huis tot Honsoorde*

Afb. 1. De noordgevel van het kasteel Onsenoort na de restauratie in 2003 (foto Taco Hermans 2003)

met hogen en lagen gerechte. De andere partij - de Brabanders - kan dit blijkbaar niet waarderen. In 1372 steken de Brabanders onder leiding van Jan van Nederveen het kasteel, namelijk tijdens een geschil tussen Hertog Wenceslaus en zijn vrouw Johanna van Brabant aan de ene zijde en Hertog Albrecht aan de andere, in brand. Noch Rutger, noch zijn zoon Willem heeft het kasteel herbouwd ondanks het feit dat de beide strijdende partijen in augustus 1374 overeen kwamen het grensgeschil voor te leggen aan vijf scheidsrechters.⁶ Zij besloten dat de schade die aan elkaar was toegebracht als vereffend moest worden beschouwd en bepaalden dat Vlijmen en Engelen, waaronder ook Onsenoort, behoorden tot het Land van Heusden, dus tot Holland.

In 1382 wordt Jan Kuyst Arent Dirkszn van Wijck, met het kasteel *met alle gerechtigheden zo hoge als lage* beleend bij opdracht van Willem van Ouden.⁷ Jan is schout te Vlijmen en Albrecht ziet het belang in van deze man op het kasteel. Hij beveelt daarom in 1388 zijn rentmeester Reinier in het Land van Heusden om Jan vier jaar lang 63 oude schilden per jaar uit te keren *tot optimmeringe van het huys ende den toorn de Hontsoord.*⁸ In een ander stuk wordt de rentmeester opgedragen te betalen: *Jan Kuist, onser schout tot Vlijmen, die wij hem te hulpe gegeven hebben om onse huys ende toorn tot Honsoerde mee op te bouwen ende te tymeren alzo als onse lieve ende getrouwe Willem van Cronenburg onse neeve goeddenken sal vier jaer lanck, elk 's jaers drie en zestig oude schilden .....*⁹ Uit de tekst valt niet op te maken of Willem van Cronenburg nu zijn goedvinden geeft aan de (wijze van) wederopbouw of aan het genoemde bedrag.

Na Jan Kuyst volgen in 1396 Arent I van Wijck (van 1395 tot 1397 drossaard en kastelein van Heusden), in 1430 Arent II, in 1489 Arent III en in hetzelfde jaar Joost van Wijck als leenman. Telkens gaat het bezit over van vader op zoon. Opmerkelijk detail: Joost was getrouwd met Agnes van Nederveen. Of dat een nazaat is van de Jan van Nederveen die het kasteel heeft verwoest is niet duidelijk.

In 1517 volgt Hubrecht van Wijck en ten slotte wordt in 1554 Agnes van Wijck (?-1583) door keizer Karel beleend met *dat huys tot Hontsoerde mit alle gerechten hooge ende lage daertoe behorende.*¹⁰ Zij trouwt met Karel Adriaansz. van Malsen (?-1588?), de latere Heer van Tilburg en Goirle, en daarmee komt het huis in diens familie.

Onsenoort blijft in de familie Van Malsen tot 1672. Karel van Malsen, kleinzoon van Karel en Agnes, overlijdt in dat jaar en zijn aangetrouwde neef Gerard van Poelgeest is erfgenaam. Zijn weduwe Maria gravin van Merode verkoopt het kasteel in 1690 aan Mattheus Hoeuft voor 8350 gulden om de schulden van haar man te kunnen voldoen.¹¹ In 1743 wordt het bezit door de (klein?)zoon Philippus Hoeuft van Oyen verkocht aan Johannes Half-Wassenaer (1706-1782) voor 42.100 gulden.¹² Via het huwelijk van zijn achterkleindochter jkvr. Julia Half-Wassenaer (1807-1892)¹³ in 1833 met jhr.mr. Leopoldus de la Court (1795-1865) komt het kasteel in diens familie. Hun zoon Josephus (1840-1907) verkoopt in 1903 het gehele domein van 105 hectaren.¹⁴ Het kasteel met directe

Afb. 2. De oudst bekende foto van het kasteel uit 1880. Zicht op de noordgevel. Rechts naast het venster op de verdieping een lichtspleet, die zich bevindt in de dichtzetting van een ouder venster (repro Ton Verlaaat)

omgeving wordt gekocht door abt Paulus Maréchal van het Cisterciënzerklooster Ste Marie du Pont-Colbert te Versailles. Maréchal moest Frankrijk ontvluchten omdat hij zich op bevel van Rome niet wenste neer te leggen bij Franse wetgeving uit 1901, waarmee de regering de gehele rechtspositie van de religieuze orden en congregaties wilde regelen. Hij komt via Marteau-Feullen bij Yvoir (B) in Nieuwkuijk terecht met het doel er een tijdelijk klooster voor de paters Cisterciënzer te stichten. Op 14 mei 1904 nemen de Franse paters hun intrek in het kasteel. Het plan was om ooit weer terug te gaan naar Frankrijk. Maréchal is inderdaad, met een aantal paters, weer weggegaan, maar een deel van de paters is achtergebleven. Het kasteel is nog steeds in hun bezit.

In 1993 is de Stichting Honsoirde opgericht. Deze stichting maakt sinds de inwendige restauratie van de toren gebruik van de begane grond voor concerten en lezingen en de verdieping voor tentoonstellingen. De bovenste verdieping wordt gebruikt door de Heemkundekring 'Onsenoort'.

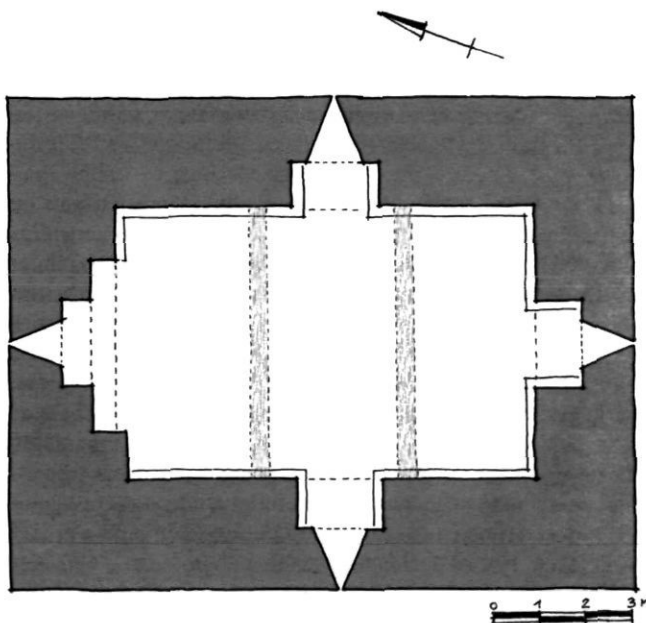
Bouwgeschiedenis¹⁵

De eerste fase, XIII

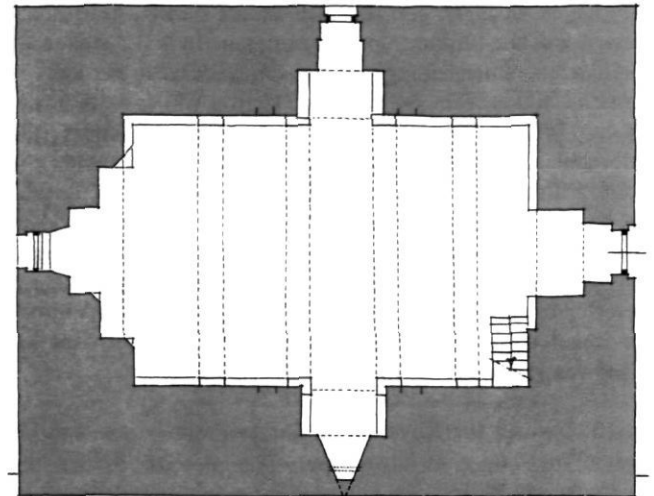
Het is niet bekend hoe het oorspronkelijke, dertiende-eeuwse kasteel er heeft uitgezien. Op grond van de vermelding in 1388 dat *het huys ende den toorn*, waarmee waarschijnlijk één en hetzelfde gebouw wordt aangeduid en niet twee gebouwen, moet worden 'opgetimmerd', mogen we aannemen dat het kasteel de vorm had van een toren, wellicht een woontoren. Helemaal zeker is dit niet want de vermelding kan ook betrekking hebben op de bouw van een nieuw kasteel, dat qua vorm niet overeen hoeft te komen met het dertiende-eeuwse kasteel. Of er zich van het oorspronkelijke kasteel resten bevinden in het huidige gebouw is niet duidelijk, maar vermoedelijk niet. De ruïne is namelijk door de plaatselijke bevolking zestien jaar lang gebruikt als 'steengroeve'. Er zijn nu in ieder geval geen zichtbare resten van aanwezig.

De tweede fase, 1388

In 1388 is door Jan Kuyst een *huys ende den toorn* opgetimmerd, mogelijk op de fundering van de voorganger, maar zeker is dat dus allerminst. Dit nieuwe 'huys' is wat we nu aantreffen, namelijk een woontoren op rechthoekige grondslag met een maat van ongeveer 13,5 × 10,5 meter. De muren hebben op kelderniveau een dikte van 2,5 meter, op de begane grond 2,2 meter. Het baksteenformaat is 26,5/28 × 12,5/13 × 6/7 cm, 10 lagen + voeg = 72/74 cm. Het metselwerk is opgetrokken in strekken- en koppenlagen, met klezoren op de hoeken, zonder dat daar een duidelijk kruis- of staand verband in valt te ontdekken.¹⁶

Afb. 3. Reconstructie van de kelder uit 1388 met balkenzoldering en in iedere zijde een schietspleet. Let op de afwijking tussen de noord- en de zuidzijde (tekening auteurs)

KELDER

Afb. 4. Huidige kelderplattegrond met de overwelling met gordelbogen en daartussen troggewelven, het resultaat van de verbouwing in de tweede helft van de 15de eeuw (tekening auteurs).

Voor zover dat aan het huidige gebouw is af te lezen, heeft de nieuwbouw bestaan uit een kelder, een begane grond en een zolder met waarschijnlijk een overdekte weergang. Deze overdekte weergang bevond zich waarschijnlijk ter hoogte van de huidige eerste verdieping.

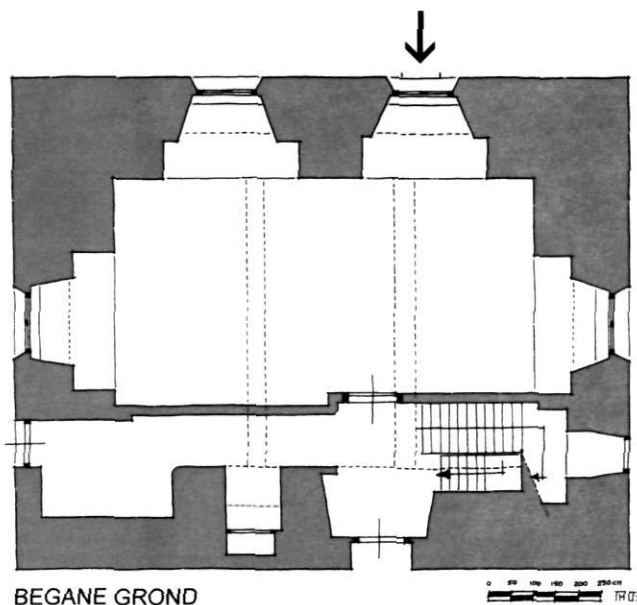
De kelder

De muren van de kelder hadden in oorsprong elk één schietgat in het midden. Hoe de ontsluiting van de kelder was, is niet duidelijk. Sporen van een (muur)trap vanaf de begane grond zijn niet aangetroffen, noch van een toegang vanaf buiten. Wel is er nu aan de zuidzijde een ingang, maar op oudere afbeeldingen is te zien dat zich daar een venster bevond, vermoedelijk een schietgat dat is vergroot zoals dat ook aan de noord- en oostzijde is gebeurd. De wijzigingen in deze gevel ter plaatse van de ingang maken het onmogelijk na te gaan of er zich hier vóór het venster een ingang heeft bevonden in plaats van een schietgat.

Begane grond

De ingang tot de toren bevond zich op de begane grond in de oostgevel, exact op de plaats van het linker venster. Onder het venster is deze ingang als bouwspoor nog waarneembaar met klezoren langs de verticale bouwnaden, wat wijst op een oorspronkelijke opening in het metselwerk. Zelfs de houten onderdorpel is nog aanwezig. De toegang tot het kasteel is in de loop der tijd verplaatst, want op een 17de-eeuwse kaart wordt de ingang in de westgevel aangegeven.

Hoe de begane grond er in de begintijd verder uitzag is niet bekend. Op grond van de aanwezige sporen kunnen we hoogstens een voorzichtige reconstructie maken. De zuid- en noordmuur zullen beide een smal venster in het midden hebben bevat, de oostmuur een smal venster rechts naast de deur ter plaatse van het huidige venster. Ter plaatse van de vensters

Afb. 5. Huidige begane grond. Bij de pijl de oorspronkelijke toegang. Midden onder de toegang die vermoedelijk dateert uit de tweede helft van de 15de eeuw (tekening auteurs)

bevatten de muren een grote spaarboog. In de noordwesthoek bevond zich vermoedelijk een stenen trap. Het muurwerk met de smalle boog in het halletje daar, is vermoedelijk het restant van deze trap. In de westmuur bevonden zich vermoedelijk een privaat, daar waar zich nu een kleine ruimte bevindt, en ten zuiden daarvan een stookplaats, daar waar zich nu een toegang tot het klooster bevindt.

Eerste verdieping

De eerste verdieping was weinig meer dan de ruimte onder de kap. De muren zullen rondom schietgaten hebben bevat, waarvan er nog één over is: in de oostgevel, één meter rechts van het rechter venster. Van andere zijn echter geen sporen bewaard gebleven, hoewel er in de oostgevel links van de vensters een onduidelijk spoor zichtbaar is dat mogelijk bij een schietgat hoort. Het vermoeden dat er zich hier een overdekte weergang heeft bevonden, wordt ingegeven door het feit dat elk spoor van kantelen ontbreekt.

De ruimtes waren overdekt met een balkenplafond van moeren kinderbinten. Op de begane grond zijn de moerbalken nog aanwezig, in de kelder zijn zij verwijderd (zie hierna), de dichtgemetselde gaten geven echter nog aan waar deze balken zich hebben bevonden.

De buitengevels bevatten hier en daar sporen, maar behalve die van de oorspronkelijke toegang en het schietgat zijn zij niet terug te voeren op deze bouwfase. Zo zijn de twee verticale sleuven boven het kelderlicht in de oostgevel geen schietgaten, maar afkomstig van een afdakje daar. De verticale sleuven onder de vensters op de eerste verdieping in dezelfde gevel zijn ook geen schietgaten, maar zijn het restant van een balkon aan deze zijde.

Wat er vanaf 1388 voor die 63 oude schilden per jaar, en dat vier jaar lang, kon worden gedaan is moeilijk te achterhalen. Zeker doordat we niet weten wat Jan er zelf bijlegde en ook doordat we niet weten in hoeverre een ouder kasteel is hergebruikt.

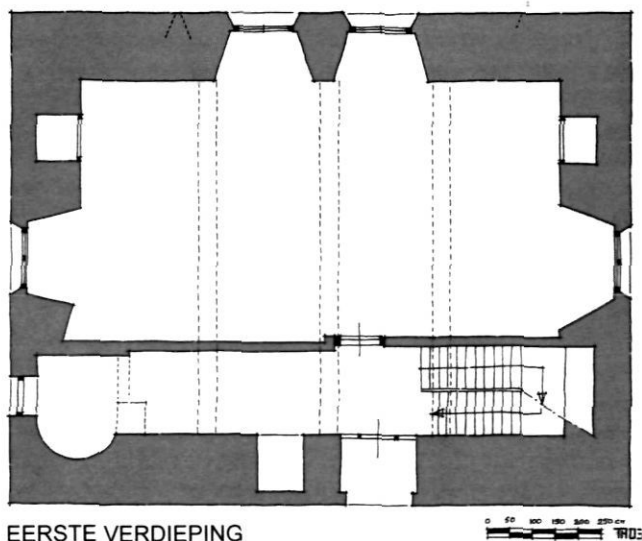
Enige voorbeelden van het kasteel Loevestein ter illustratie: een metselaar verdiende daar in 1374-1375 4 schelling per dag oftewel 1/5 schild.¹⁷ Een timmerman verdiende 5 schellingen per dag evenals een meester metselaar, dus 1/4 schild. Een eiken plank kostte in die tijd 12 schellingen, een beuken plank 9 schellingen, een mud kalk om te metselen 28 schellingen en 1000 bakstenen 3 schellingen.

Voor 63 oude schilden (1260 schellingen) kon men dus bijvoorbeeld 50 eiken planken kopen, 4 mud kalk en 183.000 bakstenen, onvoldoende om een kasteel te bouwen.

De derde fase, XVb

De toren is vermoedelijk in de tweede helft van de 15de eeuw, toen het goed in bezit was van Karel van Malsen, ingrijpend verbouwd. Het baksteenformaat van 24/25 × 10,5/11,5 × 5/5,5 cm, 10 lagen + voeg = 66,5 centimeter, ondersteunt deze datering. De toren kreeg toen een volwaardige eerste verdieping en een zolder. De ophoging tekent zich in het muurwerk duidelijk af ter hoogte van het half van de vensters op de eerste verdieping. Boven de horizontale naad heeft de baksteen een iets afwijkende, meer donkere kleur en ter plaatse van de naad bevindt zich een verstoring in de koppen- en strekkenlagen en in de hoekoplossing met klezoor.

Over de beëindiging van de toren is weinig bekend. Mogelijk was er weer een overdekte weergang (zie hierna). De afbeeldingen van vóór de verhoging van 1904 geven te weinig houvast om daar uitspraken over te doen. Van het kasteel zijn

Afb. 6. Huidige eerste verdieping. Links boven het dichtgezette schietgat uit de eerste fase. De nis in de beide zijgevels is mogelijk een restant van de oorspronkelijke weergang. De ronding in de muur links onder duidt mogelijk op een spiltrap naar de zolder (tekening auteurs).

Afb. 7. De ophoging van de toren in de 15de eeuw tekent zich in het metselwerk af door een iets afwijkende kleur (foto D.B.M. Hermans 2003)

namelijk geen erg oude afbeeldingen bekend. Weliswaar is er een tekening uit het begin van de 18de eeuw van het kasteel van Honsoirt in 't lant van Heusden, maar deze tekening van de hand van Jacobus Stellingwerf, bij wiens topografisch oeuvre de betrouwbaarheid omgekeerd evenredig is met de grootte, is uitermate onbetrouwbaar.¹⁸ Stellingwerf beeldt dan ook niet Onsenoort af, maar vermoedelijk een kasteel dat aan zijn fantasie is ontsproten, want het kasteel zag er in de 18de eeuw geheel anders uit. Betrouwbare afbeeldingen van de toren dateren pas uit de 19de eeuw, te weten een tekening van L. van Valkenburg van rond 1900 van de zuidwestzijde en een foto uit 1880 van de noordwestzijde.

Bij de verbouwing is in de kelder de balklaag verwijderd en zijn gordelbogen met daartussen troggewelven aangebracht.

Afb. 8. "Kasteel van Honsoirt in 't lant van Heusden", tekening van Jacobus Stellingwerf (Universiteit van Tilburg, collectie Brabant, inv.nr. N35.2/820.11 Onse (1))

Ook hier is er het hiervoor omschreven verschil in baksteenformaat tussen de buitenmuren en de gordelbogen en troggewelven. Of er in deze fase wel een toegang van buiten tot de kelder is gemaakt is niet duidelijk. Ook is nog steeds niet bekend of en zo ja hoe er een verbinding was met de begane grond.

Vermoedelijk zijn er weinig wijzigingen aangebracht op de begane grond.

De eerste verdieping heeft een aantal vensters gekregen. Of er meerdere in elke muur waren is niet bekend. Vermoedelijk in de oostmuur twee en in de noord- en zuidmuur in ieder geval elk één. Of de daar aanwezige nissen vensters zijn geweest is niet bekend. Aan de buitenzijde zijn geen interpreteerbare sporen bewaard gebleven die daar een antwoord op kunnen geven.

In de noordwesthoek zal een spiltrap naar de zolder zijn gemaakt, althans daar lijkt de halfronde vorm in de westmuur op te duiden. Rechts hiervan zal zich een privaat hebben bevonden, enigszins verschoven ten opzichte van het privaat op de begane grond, zodat ze van dezelfde afvoerkoker gebruik konden maken. Dit komt vaker voor.¹⁹

Voor een deel zijn de bouwsporen in de gevels terug te voeren op deze bouwfase. Ze kunnen echter niet alle worden geduid. Zo bevat de noordgevel ter hoogte van de eerste verdieping in het metselwerk een viertal stukken natuursteen links naast het grote venster, telkens twee boven elkaar. Boven één van deze blokken bevindt zich een stuk ijzer, haaks in de muur. Waar het natuursteen en het ijzer voor hebben gediend is niet duidelijk. Vermoed werd consoles ter ondersteuning van een privaat, maar in het metselwerk erboven zijn geen bouwsporen waarneembaar die daar op duiden.

De zuidgevel bevat boven het venster van de eerste verdieping ijzeren haken. Deze bevatten in oorsprong een 18de-eeuwse, vermoedelijk marmeren zonnwijzer, die nog zichtbaar is op oude foto's.

De noordgevel bevat op de eerste verdieping rechts een dichtgezet kloostervenster, het kleine venster vlak boven de deur is vermoedelijk ook het restant van een kloostervenster. Deze twee vensters dateren wellicht ook uit de tweede helft van de 15de eeuw. Schuin rechts boven het kloosterkozijn op de eerste verdieping bevat het metselwerk een verticale, dichtgezette spleet. Dit is vermoedelijk een schietgat behorend bij de weergang van de verhoogde toren. Dit schietgat en het ontbreken van sporen van kantelen doen vermoeden dat er ook na de verhoging geen open weergang is geweest.

Op oude foto's is in de noordgevel nog een smalle verticale spleet rechts naast het grote venster op de eerste verdieping zichtbaar en een op de plek waar zich nu de deur bevindt. Beide lijken op een schietgat. Dit moeten echter lichtspelen zijn geweest die later zijn aangebracht, vermoedelijk om de erachter liggende trap te verlichten. De bovenste spleet bevindt zich namelijk in de dichtzetting van een kloosterkozijn en, hoewel niet duidelijk te zien, lijkt dit ook te gelden voor de onderste spleet.

De smalle verticale spleten vlak onder het nieuwe metselwerk

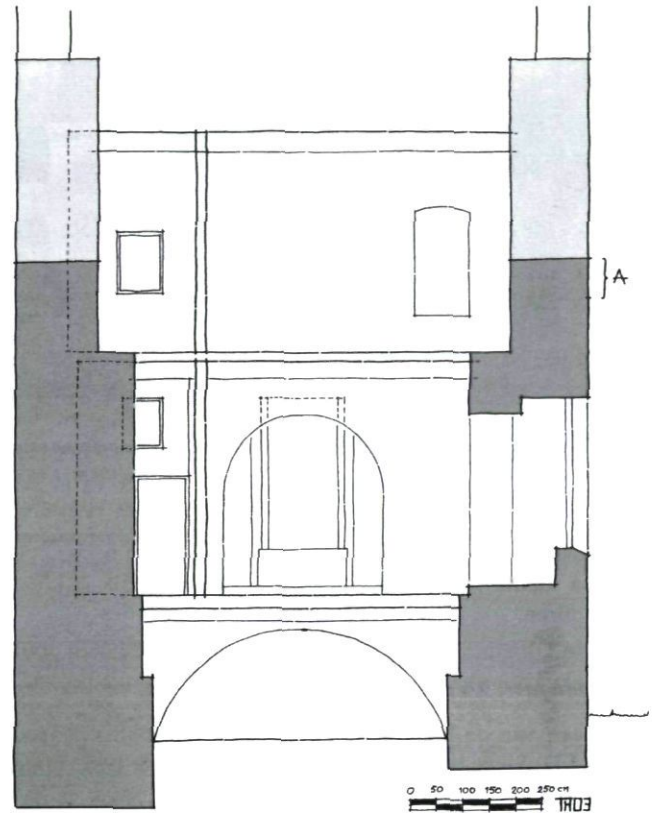

Afb. 9. De toren vanuit het zuidwesten vlak voor de verhoging in 1904. Tekening L. Valkenburg, ca 1900 (Universiteit van Tilburg, collectie Brabant, inv.nr. N35.2/820.11 Onse (3)).

van de ophoging uit 1904 zijn géén licht- of schietspleten. Deze gaten bevatten de klossen waar de goot van de oude kap op rustte.

Het bouwspoor schuin links boven de deur in de noordgevel is vooralsnog niet verklaarbaar, het bevindt zich namelijk ter hoogte van de verdiepingsvloer. Mogelijk is dit een oud venster dat licht gaf aan de trap aldaar.

In de westgevel bevond zich vóór 1904 de hoofdtoegang met daarboven een venster dat qua plaatsing niet strookt met de verdiepingshoogten, het zit te laag. Dit venster lijkt het restant van een ingang of doorgang, aangebracht bij de verhoging van de toren. Als het een ingang is geweest dan was het een secundaire, tenzij men de ingang in de oostgevel heeft laten vervallen voor deze hoger gelegen toegang. Het verplaatsen van de ingang van begane grond naar verdieping heeft zich ook voorgedaan bij de verhoging van de woontoren Walenburg aan de Langbroekerwetering in het zuidoosten van de provincie Utrecht. Een andere mogelijkheid is, dat zich hier een uitkragend privaat heeft bevonden. De westzijde was in die tijd immers de achterzijde van de toren.

Afb. 10. Dwarsdoorsnede over het oudste gedeelte van de toren met daarin aangegeven de 14de en 15de-eeuwse fase. Bij A het dichtgezet schietgat (tekening auteurs).

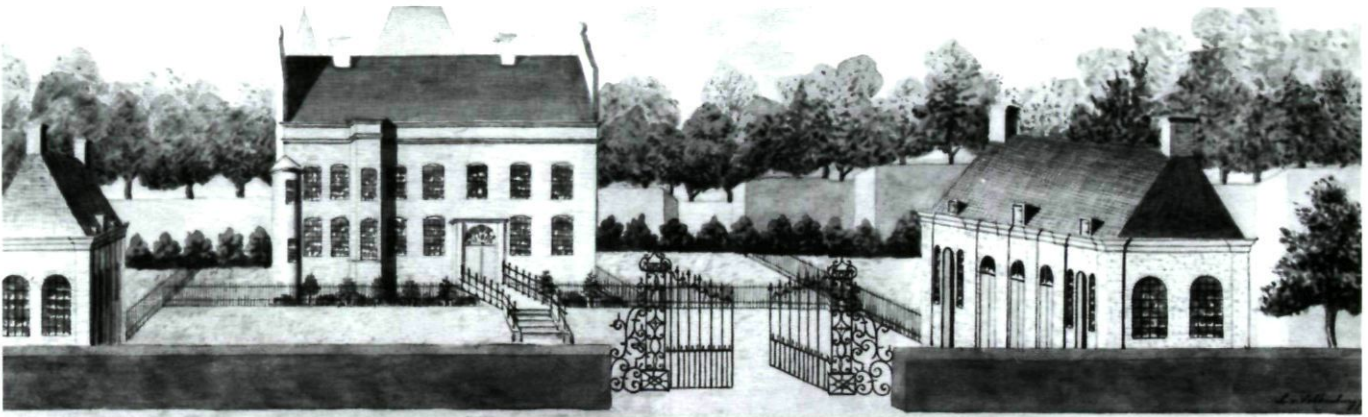
Wij hebben geen aanwijzing dat de toren in deze fase of later, maar dan vóór 1904, hoger is geweest. Het is daarom niet duidelijk hoe de auteurs van het boek *Monumenten in Nederland* komen tot hun conclusie dat er van het kasteel nog “een klein gedeelte van de onderbouw van een mogelijk 14de-eeuwse toren resteert”.²⁰

De vierde fase, XVII

Afgaande op de architectuur (afb. 11) is in de eerste helft van de 16de eeuw achter de toren (gezien vanaf de oorspronkelijke toegangszijde!) een nieuw huis gebouwd. Of de toegang tot het kasteel toen al was verlegd van de oost- naar de westzijde of dat dat gebeurde bij de bouw van het nieuwe huis is niet bekend. In ieder geval was de toegang tot het kasteelterrein vanaf dat moment vanuit het westen.²¹

Het huis bestond uit twee ondiepe vleugels achter elkaar, met op de hoeken aan de achterzijde - dus de zijde gekeerd naar de woontoren - een smalle traptoren en een privaattoren. De voorgevel bevatte rechts van het midden de entree en links van het midden een erkerachtige uitbouw. Een dergelijke uitbouw komt ook voor bij het kasteel Moersbergen, bij de verdwenen zeer rijke stadshuizen van de Van Renesse's in Utrecht (Drift 23) en bij het vrijwel verdwenen huis van Jan

Afb. 11. Tekening van het kasteel in de 18e eeuw met op de voorgrond het nieuwe hoofdgebouw uit de 16de eeuw en de bijgebouwen uit vermoedelijk het derde kwart van de 17de eeuw. Tekening van L. van Valkenburg uit circa 1900 naar een ouder voorbeeld (Universiteit van Tilburg, collectie Brabant, inv. nr. N35.2/820.11 Onse (4)).

van Rossem te Zaltbommel. Geheel links bevatte de voorgevel een kleine (half?)ronde uitbouw, vermoedelijk ook een privaattoren.

De vijfde fase, XVIIIc

Een kaart van de heerlijkheid Onsenoort uit 1688 van landmeter J.D. Smet beeldt vóór het nieuwe huis de twee bijgebouwen af, die er ook nu nog, zij het gewijzigd, staan.²² Deze gebouwen zullen door Gerard van Poelgeest zijn gebouwd, want de symmetrische architectuur duidt op een datering aan het eind van de 17de eeuw.

Het nieuwe huis bestond vanaf die tijd uit het hoofdgebouw, dat samen met de toren op een omgracht eiland lag, en de twee symmetrische bijgebouwen die haaks op de voorgevel van het hoofdgebouw stonden en samen de zijkanten begrensd van een vierzijdig voorterrein. De term voorburcht is in deze tijd niet meer van toepassing.

Het huis zoals het er toen uitzag is rond 1900 getekend door Van Valkenburg. Hij heeft voor deze tekening gebruik gemaakt van een 18de-eeuwse tekening of schilderij. We zien

Afb. 12. Voorzijde van het kasteel in 1831. Uit de tekening lijkt af te leiden dat het hoofdgebouw toen al was gepleisterd. Rechts achter het huis staat een, inmiddels verdwenen, theekoepel. Tekening D.Th. Gevers van Endegeest (Verz. Atlas van Stolk, cat.nr. 7117/42)

hierop het huis met de bijgebouwen en slechts het bovenste deel van het dak van de toren. Het voorplein met de twee bijgebouwen wordt afgesloten met een sierlijk 18de-eeuws smeedijzeren hek. Indien hij een betrouwbare kopie heeft gemaakt, dan zou dit de oudste afbeelding zijn van het kasteel.

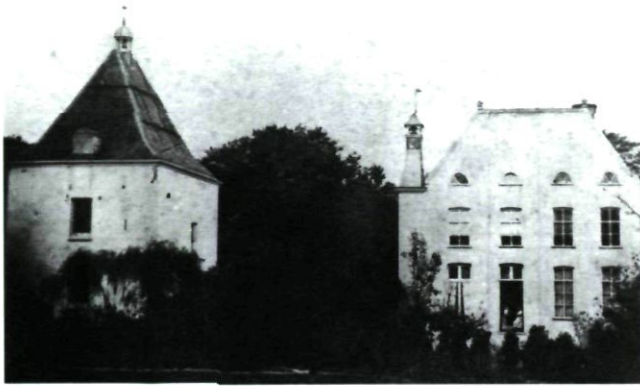
Over het gebruik van de woontoren in de 17de eeuw worden we geïnformeerd door een boedelinventaris uit 1672.²³ De kelder werd gebruikt als brouwkelder, de begane grond bevatte vermoedelijk een slaapplek, want er stonden twee bedden. De vermelding van twee 'brandijzers' doet vermoeden dat er twee stookplaatsen waren. Mogelijk waren er dus ook twee kamers. Mogelijk bevatte de eerste verdieping een kapel, want de inventaris noemt enkele kazuïfels, een missaal, een ciborie, kandelaars en verdere attributen voor de katholieke eredienst.

Latere fasen

Wat de familie Hoeuft in de 18de eeuw heeft verbouwd aan het kasteel en de heerlijkheid is niet duidelijk, wel weten we dat de – inmiddels verdwenen – molen tegenover het kasteel in 1740 is gebouwd. De heerlijkheid is tussen 1680 en 1743 in waarde gestegen van 8350 naar 42.100 gulden. Of dit komt door verbouwingen en verfraaiingen of door uitbreiding van het bezit is niet duidelijk.²⁴ Een 19de-eeuwse geschiedenis van het kasteel vermeldt in de toren "hoewel zeer beschadigd fraaije fresques, deze zouden door den heer Hoeufft zelve geschilderd zijn".²⁵ Vermoedelijk gaat het hier om de schildering in de hal van de toren op de begane grond, waarvan nog een fragment over is. Wat de schildering voorstelt is niet duidelijk. Er is een kroon in te ontdekken, een zwaard en enige monogrammen, onder andere een P en een F, een B en een D en vermoedelijk een I, een L en een D, alle niet terug te voeren op een lid uit de familie Hoeuft.

Vóór 1831 zijn de toren en het hoofdgebouw voorzien van

Afb. 13. Het kasteel vanuit het noorden in 1880. Toren en hoofdgebouw zijn beide gepleisterd. Het torentje met klok en uurwerk bevat privaten (repro Ton Verlaet)

een dunne pleisterlaag. Dit is af te leiden uit een gekleurde tekening van D.T. Gevers van Endegeest uit 1831, waarop een deel van de voorgevel van het latere huis is te zien. Daarnaast is het te zien op de foto uit 1880.

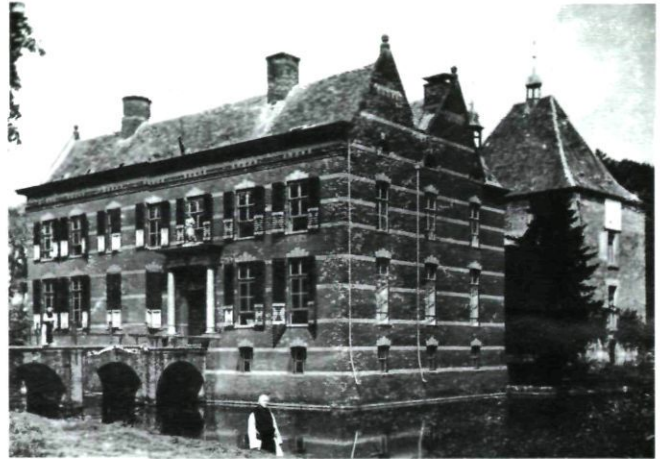
Vóór 1904 is de trap in de noordwesthoek van de toren verplaatst naar de zuidwesthoek. Dit blijkt uit een opmeting van de toren uit 1904. Eveneens vóór 1904 wordt het kasteel nogmaals gewijzigd. De toren wordt ontdaan van pleister en de gevels van het hoofdgebouw worden geschilderd in een baksteenkleur met geschilderde speklagen en ontlastingsbogen boven de vensters. De top van de zijgevels, waarachter twee evenwijdige zadeldaken schuil gaan, wordt gewijzigd en elke kap krijgt nu zijn eigen topgevel. Leijten zegt hierover: 'n tiental jaren vóór de verkoop [in 1904, aut.] was 't gerestaureerd en werden er enkele veranderingen aangebracht o.a. aan de kap.²⁶

In 1904 wordt het kasteel aangepast aan de nieuwe bewoners. Tussen de toren en het hoofdgebouw verrijst een kapel en de toren wordt met een verdieping verhoogd. Ook de twee bijgebouwen worden verhoogd. Dit alles naar ontwerp van de architect Juliën J. Dony (1865-1949) uit 's-Hertogenbosch. De verhoging van de toren tekent zich duidelijk af door het gebruik van een afwijkende kleur en maat baksteen.

De toren wordt geschikt gemaakt voor bewoning en op de eerste en tweede verdieping komen kamertjes voor de paters in opleiding. Op de begane grond komt een werkplaats voor de kleermaker en later een recreatieruimte. In 1961 wordt deze ruimte ingericht met meerdere altaren. Dit was nodig omdat het aantal kloosterlingen groeide en zij dagelijks de mis moesten opdragen.

Zelfs in deze tijd was er nog geen goede toegang vanaf de begane grond naar de kelder van de toren. In de vloer van de grote zaal op de begane grond was een luik en via dit luik was de kelder via een ladder bereikbaar. Vanwege de tongewelven en de gordelbogen in de kelder zat het luik noodgedwongen op een minder gunstige plaats in de vloer.

In 1934-1935 vindt een ingrijpende verbouwing plaats. Het hoofdgebouw wordt, op de kelders na, gesloopt en vervangen

Afb. 14. Het kasteel kort na de ingebruikname als klooster vanuit het zuidwesten. De toren is nog niet verhoogd. Duidelijk is de onpleistering van de toren te zien en de 'gedaantewisseling' van het hoofdgebouw: de pleisterlaag is geschilderd in een steenrode kleur met speklagen (repro Ton Verlaet)

door nieuwbouw naar ontwerp van de architect Karel van Dael uit Eindhoven. De nieuwbouw staat grotendeels op de voormalige kelders.

In 1993 is de toren inwendig gerestaureerd, na een leegstand van 23 jaar. Daarbij is in de zuidwesthoek voor het eerst een trap gemaakt vanuit de kelder naar de begane grond. Verder zijn de altaren uit de kapel op de begane grond naar de tuin verplaatst en zijn alle kamertjes op de eerste verdieping verwijderd. De ruimten zijn bruikbaar gemaakt voor kleine voorstellingen en tentoonstellingen. De zolder is het domein geworden van de Heemkundering 'Onsenoort'.

In 2003 is het voegwerk van de toren hersteld. Getracht is daarbij zoveel mogelijk rekening te houden met de aanwezige bouwsporen.

Slot

Onsenoort is een goed voorbeeld van een woontoren uit de late 14de eeuw. De toren is, waarschijnlijk als vervanger van een verwoeste voorganger, herbouwd in 1388 door Jan Kuyst Arent Dirkszn, leenman van Albrecht van Beieren, ruwaard van de graaf van Holland. In tegenstelling tot de meeste torens uit de 13de eeuw is Onsenoort in eerste instantie niet hoog met relatief dunne muren, maar laag (enkel een kelder en begane grond) met dikke muren, voorzien van schietgaten en dus duidelijk berekend op de functie van militair bolwerk. Dat is gezien de ligging op het grensgebied tussen Brabant en Holland ook niet verwonderlijk. De verdedigbaarheid wordt verder versterkt door een omgrachting en de relatief gesloten uitvoering van de kelder. De toren was niet enkel gericht op verdediging, maar ook ingesteld op bewoning, zoals een schouw en privaat aangeven.

Na een verhoging van de toren in de 15de eeuw, waardoor niet zozeer de verdedigbaarheid, maar voornamelijk de bewoonbaarheid toeneemt, verliest de toren in de 16de eeuw

zijn militaire betekenis. Onsenoort verandert van functie en wordt gewijzigd in een meer representatieve residentie door de bouw van een nieuw huis. De toren blijft daarbij welbewust behouden en verwijst als symbool naar het verdedigbare middeleeuwse karakter van het kasteel.

In 1903 gaat het kasteel van adellijke over in geestelijke handen en werd uiteindelijk omgevormd tot abdij. In tegenstelling tot vrijwel alle latere gebouwen blijft de toren behouden en wordt zelfs verhoogd. De toren is de laatste jaren gerenoveerd en ingericht voor lokale culturele activiteiten. Hiermee is een zeer afwerend middeleeuws karakter tot uitnodigend en inspirerend omgevormd.

Noten

- ¹ De auteurs willen Ton Verlaat hartelijk danken voor het delen van al zijn kennis, het gebruiken van zijn foto's en zijn niet aflatende hulp bij onder meer de opmeting; prof. Hans Janssen attendeerde ons op de wenselijkheid van onderzoek.
- ² Abdijlaan 6, 5253 VP Nieuwkuijk, coördinaten: blad 45A, x: 141.43, y: 412.60.
- ³ Zie hiervoor: J.C.M. Andrik, *Inventaris van het familiearchief Van de Mortel- De La Court : 1384 - 1978*, 's-Hertogenbosch 1982. (inventarisreeks nr. 31); A.L. de Graaff, 'De inboedel van het kasteel Onsenoort in 1672', in: *Met gansen trou* 29(1979) nr 5/6, 1979, 80-89; W.J.F. Juten, 'Onsenoort en Nieuwkuik', in: *Taxandria* 7(1900), 277-298; D. Kransberg en H. Mils, *Kastelengids van Nederland*, Haarlem 1980, 201-202; A. v.d. Lee, 'De toren van Onsenoort', in: *Met gansen trou* 43(1993) nr. 11, 170-174; St. Leijten, 'Verklaring bij de kaarten der heerlijkheid Onsenoort en 't klooster Mariënkroon', in: *Met gansen trou* 3(1953) nr. 5, 88-95; A. van Oirschot, *Middeleeuwse kastelen van Noord-Brabant*, Rijswijk 1981, 300-305; J.G.N. Renaud, 'Kastelen in Noord-Brabant', in: *Brabants Jaarboek* 1950, 59-77; P.T. van Schijndel, 'Onsenoort', in: *Met gansen trou* 3(1953) nr. 5, 65-69.
- ⁴ Rijksarchief in Noord-Brabant (RAN), Archief Van de Mortel-De la Court (AMC), inv.nr. 1453.
- ⁵ Spechtboek, Algemeen Rijksarchief Brussel, Leenhof nr. 4, fol. 202 verso.
- ⁶ Kransberg 1980, 201
- ⁷ Zie voor het geslacht Kuysten: C.A. Kuysten, 'Het geslacht Kuysten omstreeks 1400', in: *Ons Voorgeslacht* 19(1964) nr. 119, 1-6.
- ⁸ Van Oirschot 1981, 300.
- ⁹ RAN, AMC, inv.nr. 1593.
- ¹⁰ RAN, AMC, inv.nr. 1496.
- ¹¹ RAN, AMC, inv.nr. 1454.
- ¹² RAN, AMC, inv.nr. 1455. Hoe de bezittingen in de familie Hoeft zijn vererfd is niet duidelijk. Het huisarchief (het archief van de familie Van de Mortel-De la Court) bevat een akte van belening van Constantinus Hoeft en daarna Philip Hoeft. Philip lijkt de oudste zoon en wordt steeds samen met twee broers, Mattheus en Leonard, in genealogiën vermeld, terwijl er twaalf kinderen waren! Over Constantinus wordt nergens gesproken. Juten (zie literatuurlijst) gaat er van uit dat de goederen direct zijn vererfd op Philip, daarna op broer Mattheus en daarna op broer Leonard. Leonard zou uiteindelijk de goederen hebben verkocht, maar in het huisarchief bevindt zich een verkoopacte van Philip aan Johannes Half-Wassenaer. Juten moet zich hier dus vergissen.
- ¹³ Met haar dood stierf de familie Halfwassenaer uit.
- ¹⁴ RAN, AMC, inv.nr. 1491.
- ¹⁵ Het kasteel is niet precies op een windrichting georiënteerd. Voor het gemak zullen de gevels echter als zodanig vermeld worden, waarbij de huidige ingangsevel de noordgevel is.
- ¹⁶ Het onregelmatige baksteenformaat, de textuur en de vorm van de baksteen komen overeen met de baksteen in 's-Hertogenbosch in het vierde kwart van de 14de eeuw. Zie hiervoor Ad H. van Drunen en Ronald Glaudemans, 'Metamorfose van een huizenblok', in: H.W. Boekweit en H.L. Janssen (red.), *Bouwen en wonen in de schaduw van de Sint Jan*, 's-Hertogenbosch 1997, met name noot 5 op p. 199. Ook het gebruik van de klezoren duidt op een datering in de late 14de eeuw. H.L. Janssen acht het echter ook mogelijk dat de baksteen en het baksteenformaat zijn terug te voeren op Holland, omdat het huis immers een Hollands leen was. In dat geval moet de baksteen, maar ook het gebruik van klezoren vroeger gedateerd worden. Mocht dit zo zijn dan zou dit invloed hebben op de bouwgeschiedenis: het zou dan kunnen dat de oudste toren er nog steeds staat en dat deze in 1388 bijvoorbeeld alleen maar is uitgebrand. De verhalen dat de toren als steengroeve is gebruikt moeten dan wellicht met een korreltje zout worden genomen. In 1388 zouden dan vloeren aangebracht zijn, het gewelf in de kelder, een nieuwe kap en mogelijk ook al een extra verdieping.
- ¹⁷ D.B.M. Hermans, 'Materiaal en personeel bij het onderhoudswerk van slot Loevestein in de 14de, 15de en 16e eeuw', in: *Monumenten en bouwhistorie. Jaarboek Monumentenzorg*, Zwolle/Zeist 1996, 217.
- ¹⁸ P.J. Klapwijk, 'Naar 't leven geteekent...', topografische tekens in Noord-Brabant in de achttiende eeuw', in: M. van Boven et al., *Kastelen in Brabant. Van burcht tot landhuis*, Den Bosch 1982, 34.
- ¹⁹ Zie hiervoor: D.B.M. Hermans en J. Kamphuis, 'Huis Bergh ontsloten', in: *Castellogica II* (1992), nr. 2, 297-304.
- ²⁰ C. Kolman, B. Olde Meierink en R. Stenvert, *Monumenten in Nederland. Noord-Brabant*, Zeist/Zwolle 1997, 258.
- ²¹ Ben Olde Meierink heeft geopperd dat het kasteel misschien in oorsprong heeft bestaan uit een toren met een losstaande zaalbouw op een groot ommuurd eiland. Het 16de-eeuwse huis zou dan een verbouw van of nieuwbouw ter plaatse van deze zaalbouw kunnen zijn. De kelders van het 16de-eeuwse huis zijn nog aanwezig, maar het was niet mogelijk hier te onderzoeken of er zich oudere resten in deze kelders bevinden.
- ²² Leijten 1953, 88. Deze kaart bevond zich volgens de literatuur in 1953 in het archief De la Court, maar komt niet voor in het door de familie Van de Mortel aan het Rijksarchief Noord-Brabant in bruikleen gegeven archief Van de Mortel-De la Court, dat wel alle overige stukken betreffende Onsenoort bevat. De kaart is vermoedelijk gemaakt in opdracht van Maria de Merode voor de voorgenomen verkoop van de heerlijkheid in 1690.
- ²³ De Graaff 1979.
- ²⁴ Een uitgebreid archiefonderzoek zou hierover misschien uitsluitend kunnen geven.
- ²⁵ RAN, AMC, inv.nr. 1593.
- ²⁶ Leijten 1953, 89.

Bijlage: de heren en vrouwen van Onsenoort

(het jaartal geeft aan de datum van een eerste vermelding of de eerste belening)

- 1243 Gerlach de Rovere (1220-?) × (1245) nn
?
- 1359 Jan van den Plassche
(verkoop)
- 1359 Jan Paulusz. van Oudheusden
(verkoop)
- ? Laureyns van den Putte
(verkoop)
- 1368 Rutger van Ouden (?-1384)
|
- 1382 Willem van Ouden
(verkoop)
- 1382 Jan Kuyst Arent Dirksz. van Wijck
|
- 1396 Arent I van Wijck
|
- 1430 Arent II van Wijck
|
- 1489 Arent III van Wijck
|
- 1489 Joost van Wijck × Agnes van Nederveen
|
- 1517 Hubrecht van Wijck × Catharina Bakelier
|
- 1554 Agnes van Wijck (?-1583) × (1554) Karel van Malsen (?-1587)
|
- 1583 Adriaan van Malsen (?-1638) × Josina van Varick (?-1641)
|
- 1638 Karel van Malsen (?-1672) × (1646) Anna Maria van Arkel (1614-1682)
| (vererving)
- 1673 Gerard van Poelgeest × Maria Albertine Ernestina, gravin van Merode
|
- 1680 Maria van Merode, voor haar minderjarige zoon Gerard van Poelgeest (-1713)
(verkoop)
- 1690 Mattheus Hoeuft (1647-1720) × (1683) Constance Theodorine Doublet (?-1725)
|
- 1721 Constantinus Hoeuft
|
- 1732 Philippus Hoeuft (1686-1759)
(verkoop)
- 1743 Johannes Half-Wassenaer (1706-1782) × (1743) Johanna Everarda de Roy (1714-1784)
|
- 1782 Bernard Jacob Half-Wassenaer (1746-1810) × (1771) Petronella Jacoba Maria van Engelen (1745-1823)
|
- 1810 Jacob Willem Half-Wassenaer (1775-1837) × (1803) Barbara Jacoba van Willigen (1775-1857)
|
- 1837 Frans Frederik Half-Wassenaer (1808-1853) × (1850) Anna Petronella van Ryckevorsel (1821-1879)
- 1853 Julia Maria Half-Wassenaer (1807-1892) (zus van Frans) × (1833) Leopold Jozef de la Court (1795-1865)
|
- 1892 Joseph Maria de la Court (1840-1907)
(verkoop)
- 1903 Paters Cisterciënzer